

AYSEL QƏRİBLİ
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunu
aysel-qerib@hotmail.com

XIX ƏSRİN İKİNCİ YARISI-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ “TÜRK DİLLƏRİ” ANLAYIŞI

Açar sözlər: türk dilləri, ləhcələr, anlayış, türkçülük ideologiyası.

Ключевые слова: тюркские языки, диалекты, концепция, тюркская идеология.

Key words: turkic languages, dialects, concept, Turkic ideology.

XIX əsrin ortalarından etibarən bu və ya digər türk dilinin “ləhcə” adlandırılmasına az təsadüf edilməsə də, aparıcı tendensiya məhz “türk dilləri” anlayışının sabitləşməsidir.

Lazar Zaxaroviç Budaqovun 1869-cu ildə Sankpeterburqda çıxan “Türk-tatar ləhcələrinin müqayisəli lüğət”i (“Сравнительный словарь турецко-татарских наречий”) türk dillərinin həm XIX əsrin ortalarındakı diferensiasiya vəziyyəti, həm də bu barədə rus türkologiyasının təsvürlərini aydınlaşdırmaq baxımından maraq doğurmaya bilməz. Lüğətin 1960-cı ildəki stereotip nəşrinə yazdığı ön sözdə akademik A.N.Kononov müəllifin istifadə etdiyi “ləhcə” (“наречие”) termini qarşısında onun “dil” (“язык”) mənasını verdiyini göstərmişdir (7,s. III).

L.Z.Budaqov “Müqayisəli lüğət”ə yazdığı müəllif izahatında deyir:

“Türk-tatar ləhcələrinin müqayisəli lüğəti” adından belə bir nəticə çıxarılmamalıdır ki, müəllif öz əsərini türkköklü bütün ləhcələrin izahlı lüğəti kimi qələmə vermək istəyir. Əgər belə bir izahlı lüğətin tərtibi mümkün olsaydı, onun üçün bir neçə şərqşünasın birgə və çoxillik zəhməti tələb olunardı. Onu da düşünmək olmaz ki, mənim müqayisə etdiyim ləhcələr lüğətdə onların inkişafına müvafiq təqdim edilmişdir: bu iş də bir adamın gücü daxilində olmaz, eyni zamanda özünün möhtəşəmliyinə görə rahat istifadə edilə bilməzdi. Mən lüğətə ona görə belə bir ad verdim ki, burada həm tələbələr, həm də istər rus dövləti hüduqları daxilində, istərsə də ondan xaricdə həmin ləhcələrdə danışan əhali ilə hər biri öz sahəsi üzrə ünsiyyətə girən məmurlar, tərcüməçilər, tacirlər üçün ən çox istifadə edilən ləhcələr qrupu müqayisəli şəkildə təmsil olunur” (7,s. V).

“Müqayisəli lüğət”in tərtibçisi onu da əlavə edir ki, “ müqayisəli metod tatar ləhcələrinin müxtəlif növlü düzəltmə formalarına (şəkilçilərinə-A.Q.), bəzən söz köklərinə, eləcə də eyni bir sözün ləhcələr arasında kəskin mənə fərqliliyi nümunələrinə görə izahı, onların qarşılıqlı münasibətini və bir-

birini tamamlamasını göstərməklə, dilin özü barədə tam, dəqiq və şüurlu təsəvvürün yaranmasına doğru yol göstərir. Bunu deyərkən heç də belə bir rəy yaratmaq istəmirəm ki, təqdim edilən lüğətlə son məqsədə nail olunmuşdur. Mən onu daha geniş, daha elmi əsərlər üçün əsas, hətta material olacaq ilk və zəif təcrübə kimi təklif edirəm” (7,s. VI).

Əlbəttə, “Müqayisəli lüğət” müəllifin müxtəlif türk ləhcələri (dilləri) üçün material seçərkən istifadə etdiyi metod da diqqəti cəlb etməyə bilməz. Xüsusilə ona görə ki, bu, “türkcə”nin yeni dövrdəki diferensiasiya səviyyəsinə hansı dil faktları kompleksi və ya sistemi prizmasından yanaşılaraq müəyyənləşdirilməsinə bilavasitə aydınlıq gətirir. Məsələ burasındadır ki, müəllif ərəb və fars dillərinin təsiri altında olan “türk ədəbi dili” (“литературный язык тюркский”) materiallarından da geniş faydalanmışdır (7,s. VI).

A.N.Kononov “Müqayisəli lüğət”in tərtibi zamanı istifadə edilmiş mənbələri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırır:

- 1) türk dillərinə aid həm izahlı lüğətlər, həm də tərcümə lüğətləri;
- 2) türk-Avropa lüğətləri;
- 3) Ə.Nəvai, Babur, Əbü-l-Qazi və başqalarının bəzi əsərləri;
- 4) yazıya alınmış türk folkloru nümunələri və s. (7,s. II)

Və əlavə edir:

“ L.Z.Budaqovun lüğəti bu mənbələrə əsaslandığına görə köhnə türk xüsusilə, necə deyirlər, “cığatay” dilində yazılmış ədəbi və tarixi əsərləri oxumaq üçün olduqca dəyərli yardımçıdır” (5,s. II).

Beləliklə, “Müqayisəli lüğət” canlı türk dillərindən çox, orta əsrlər türk ədəbi dilinə əsaslandığından XIX əsr türk dilləri barədə elə də müfəssəl məlumat vermək imkanına malik deyil. Bununla belə, lüğət də bir sıra türk dillərinin və ya ləhcələrinin adı çəkilir ki, onlar aşağıdakılardan ibarətdir: 1) Aderbucan ləhcəsi, 2) Altay ləhcəsi, 3) başqırd ləhcəsi, 4) Buxara ləhcəsi, 5) Kazan ləhcəsi, 6) Kaşqar ləhcəsi, 7) qırğız ləhcəsi, 8) Kokand ləhcəsi, 9) Kırım ləhcəsi, 10) Çin Türküstanı tatarlarının ləhcəsi, 11) kumuk ləhcəsi, 12) meşeryak ləhcəsi, 13) noqay ləhcəsi, 14) Sibir tatarlarının ləhcəsi, 15) tatar (ümumən) ləhcəsi və ya ləhcələri, 16) tobol ləhcəsi, 17) türk (osmanlı) ləhcəsi, 18) türkmən ləhcəsi, 19) uyğur ləhcəsi (7,s. IX).

A.N.Kononov yazır:

“V.V.Radlovun “Türk ləhcələri lüğəti təcrübəsi” işıq üzü görənə qədər nəşr olunmuş kifayət qədər çox türk lüğətlərindən yalnız L.Z.Budaqovun “Türk-tatar ləhcələrinin müqayisəli lüğət”i bir sıra türk dillərinin leksikasını əhatə edirdi və ona görə də ümumtürk lüğətlərindən sayıla bilər.

V.V.Radlovun əsərləri ilə türkologiya bütövlükdə-onun bütün əsas filoloji və linqvistik sahələri üzrə - yeni pilləyə qalxdı, yeni keyfiyyət qazandı ki, bu, ilk növbədə, V.V.Radlovun, demək olar ki, bütün türk dilləri

xəzinəsindən əldə etdiyi yeni faktik materialın elmi dövriyyəyə daxil edilməsi sayəsində oldu” (8,s. 17).

“Təcrübə” müəllifi aşağıdakı türk dili ləhcələrini xüsusi fərqləndirir: Aderbecan ləhcəsi, Altay ləhcəsi, başkir ləhcəsi, karaqaş ləhcəsi, Kazan ləhcəsi, kırqız ləhcəsi, karakırqız ləhcəsi, kumandınların ləhcəsi, Krım ləhcəsi, teleut ləhcəsi, uyğurların ləhcəsi və s. (9, s. XVII-XVIII).

Yakutca digər türk ləhcələrindən çox fərqləndiyinə görə o, “ləhcə” yox, “dil” adlandırılır: якутский язык (9, s. XVII).

“Təcrübə”də maraqlı məqamlardan biri də odur ki, türk dillərinin adlandırma prinsipinə əməl olunmur, belə ki, həm coğrafi-toponimik (məsələn: Aderbecan ləhcəsi, Altay ləhcəsi, Kazan ləhcəsi və s.), həm də etnik-etnonimik (məsələn: başkir ləhcəsi, karaqaş ləhcəsi, kırqız ləhcəsi və s.) prinsipə əsaslanılır.

V.V.Radlov rusca mətndə “наречие”, almanca mətndə isə “dialekt” terminini işlətmişdir (9,s.XVI).

Dünya türkologiyasında “türk ləhcələri” ifadəsi nə qədər perspektivli olsa da, “türk-tatar ləhcələri” və ya “türk-tatar dilləri” linqvonimindən də tam imtina edilmir.

Fransız türkoloqu Jan Deni məşhur kitabını “Türk dili qrammatikası (Osmanlı ləhcəsi)” (1921) adlandırmış və həmin kitab Türkiyə türkcəsinə “Türk Dil Bilgisi” adıyla tərcümə olunaraq nəşr edilmişdir (6). Müəllif yazır:

“Türk-tatar millətləri –türk-tatar dillərində danışan müxtəlif millətlər tamamilə aşkar şəkildə ortaya çıxmış etnik qruplar yaratmışlar” (6,s.3). Ona görə də həm türk millətlərini (xalqlarını), həm də dillərini, prinsip etibarilə, mövcud olduqları coğrafiyaya görə təsnif edir (6,s.1-5). Həmin təsniflərdə verilən dil, eləcə də xalq adlarında V.V.Radlovun təsiri özünü aydın göstərir.

J.Deni “türk-tatar dilləri” ilə yanaşı “türk-tatar dili” ifadəsini də işlədir. Onun fikrincə, “türk dilləri bir-birilərinə münasibətdə Avropa dillərindən daha az inkişaf etmişdir. Əslini söyləmək lazım gəlirsə, bunlar dildən çox ləhcələrdir. Bununla bərabər, ərəbcə və farscadan da alınma bir çox kəliməylə böyük bir mükəmməliyə və güclü bir ədəbi nüfuza sahib olan Türkiyə türklərinin danışmaq vasitəsinə dil ünvanını verməmək mümkün deyil” (6,s.3).

Elə ona görə də XIX əsrin sonlarından etibarən türk ziyalıları arasında İstanbul türkcəsinə maraq o dərəcədə artır ki, az qala bütün nüfuzlu mətbuat orqanları bu dili təqlid etməyə başlayırlar. Və ilk ciddi, ardıcıl, eləcə də əqidəli orqan İsmayıl bəy Qaspralının (Qasprinskinin) Krımda çıxan “Tərcüman”ı olur...

Türk xalqları öz möhtəşəm tarixlərinin yeni dövrün əvvəllərindən başlayaraq tənəzzülə doğru getdiyini bütün aydınlığı ilə XX əsrin əvvəllərində, xüsusilə Birinci Dünya müharibəsi gedişində anladılar. Lakin

ona qədər də az-az ziyalılar dərk edirdilər ki, zamanın gərdişi türklər üçün müsbət heç nə vəd etmir.

Azərbaycanda, ümumən türk dünyasında türkçülük ideologiyasının təşəkkülündə çox böyük xidmətləri olmuş Əli bəy Hüseynzadənin “ana dili” anlayışı barədə təsəvvürünün aydınlaşdırılması xüsusilə ona görə maraqlıdır ki, görkəmli publisist-mütəfəkkir həmişə bu cür məsələlərə ümumtürk mövqeyindən yanaşmış, prinsip etibarilə, ortaq dəyərlərə əsaslanmışdır.

“Həyat” qəzetinin ilk nömrəsinə (1905, N1) yazdığı “Qəzetimizin məsləki” adlı proqram xarakterli baş məqalədə Əli bəy Hüseynzadə qeyd edir ki, “bir vaxtlar Şərqdə milləti-islam beynində ərəb və fars dilləri ülum və maarifə alət bulunmuş olduğundan ərəb və fars qövmləri xeyli tərəqqiyati-iqtisadiyyəyə və ictimaiyyəyə malik oldular. Bu gün isə ülum və ədəbiyyat türk dilində olmaq üzrə tərəqqiyə başlamış olduğundan ümum şərqdə maarifin ən gözəl vasitəyi-intişarı türk lisanı olmuşdur” (1,s.36).

Həmin illərdə dil, eləcə də onun adı məsələsi ciddi problemlər yaratdığına görə Ə.Hüseynzadə bu məsələyə bir neçə dəfə müdaxilə etmiş, öz elmi-ideoloji mövqeyini bildirmişdir. “Qəzetəmizin dili haqqında bir neçə söz” məqaləsində (“Həyat” qəz., 1905, N7) o yazır:

“Bizəmi qəzetəmizin dilini sadələşdirmək, yoxsa cəmətimizəmi öz ana dili olan türkcəyi öyrənmək lazındır? Budur məsələ! .. Rəyimizə görə, yazdığımızdan daha sadə, Qafqazda söylənən şivələrə daha müvafiq bir surətdə yazmaq mümkün deyildir... Çünki hər hansı şivəyi ayrı-ayrı ələ alsaq, hər birində bir nöqsan görürüz... Bakı şivəsi iləmi yazmaq? Yazarsaq, qorxuram ki, qeyri türklər içində, türkcəyi yaxşı bilən türklər içində rüsvay oluruz!..”

Ə.Hüseynzadənin fikrincə, XX əsrin əvvəllərində iki türkcə mövcuddur ki, onlardan biri “türkiyi-qədim”, ikincisi isə “türkiyi-cədid”dir. “Türkiyi-cədid artıq türkiyi-qədim deyildir. Türkiyi-qədim üzrə yazmağa qalxışsaq, heç kimsə sözüümüzü anlamaz. Məsələn, Mir Əlişir Nəvai kimi desəm ki, uçmaq içrə həyat tapğaylar tamuğdan nəcat tapğaylar, “uçmağ”ın behişt, cənnət və “tamuğ”un cəhənnəm, duzəx olduğunu içimizdə anlayın olacaqmı?.. Şübhəsiz, xeyr! Nə üçün? Çünki bugünkü dilimiz türkiyi-cədidir” (1,s.39).

Müəllif “türkiyi-cədid” deyəndə hansı türkcəni nəzərdə tutur?... “Türkiyi-cədid isə bir tərəfdən dini-islamın, bir tərəfdən də vüquati-tarixiyyənin təsiri ilə ərəb və farsdan çox kəlmələr alıb müruri-zamanda bu iki dil ilə o qədər ülfət etmişdir ki, artıq onların xəzaini-lügəviyyəsini özünə mal eləmişdir” (1,s.39).

Ruslar tədricən Qafqaz türkləri mənasında “Qafqaz (yaxud Zaqafqaziya) tatarları”, onların türkcələri mənasında isə “tatar dili”

ifadələrinə üstünlük verməyə başladılar. Ə.Hüseynzadə buna öz kəskin etirazını bildirərək yazır:

“ Tatar” istilahi mübhəm, qeyri-müəyyən, qeyri-fənni olduğuna və ancaq avampəsəndənə və cahilanə bir surətdə istemal edilməkdə bulunduğuna binaən türkoloqlar (üləmayi-əhvalşünasani-ətrak) fiyövmen bu istilahi ortadan götürülməsi tərəfdarıdır. Çünki tatar ləfzi mənai-həqiqi əslisindən başqa üç-dörd məna ilə daha istemal olunur ki, kaffəsi yanlışdır. İbtida bu yanlış olanları mütaliə edəlim. Bəzi əski müvərrixin və müstəşriqin hər iki istilahi (türk və tatar ləfzlərini) həmməna və yekdigərinin təməmilə müradifi kimi tələqqi etmişlərdir ki, bunun külliyyəni yalnız olduğu aşkardır. Digərləri ələlxüsus əski fransız müəllifinin bir qismi öylə zənn etmişlərdir ki, guya moğol, tunguz mancu, tibetli, türk və sairə həp fütütdən olub ümuminə “tatar” deyilir, yəni tatar istilahi guya qayət şümullu olub türk, moğol və sairəyi mühit və şamilidir. İştə bu növ yanlışlıq nəticəsidir ki, Değin (Deguignes) nam müvərrix əsərinə şöylə bir ünvan vermişdir: “Historie generale des huns des Turcs, des Magoles et des autres Tatares” (1,s.47).

Ə.Hüseynzadənin fikrincə, “səhvən tatar denilən türklər bərvəchi zir üç böyük şöbədə ibarətdir:

1) Sibiryanın vase səhralarında yüzlərcə müxtəlif namlar təhtində yaşayan qəbail və əşair ki, başlıca vaxtidə Qızıl Orda hökumətini təşkil edən qırçaq türklərinin nəslindən münşəbdirlər.

2) Rusiyayi- Avropayı türkləri. Bunlar ya qazanlılar kibi qırçaq nəslindən elmi-bəşər nöqtəyi-nəzərindən “braxisəfal” olub qismi-əzəmin çöhrəsi avropalılara məxsus çöhrədir, ya kırımlılar kimi noğay və sair qədim türklərin əhfədirlər.

3) Qafqaziyanın əhvəri-mücvirə tərəfindən səhvən tatar təsmiyə olunan türkləri də bunlardır. Qafqaz silsiləyi-cibalının cəhəti-cənubiyyəsində sakin Azərbaycan türkləri ki, şirvanlı, bakılı, qarabağlı, gəncəli, irəvanlı və sairədən ibarətdir (İrəvanın şimali-qərbi səkənəsi də bunlardandır) və məzkur silsiləyi-cibalın cəhəti-şimaliyyəsində sakin noğay, bulqar, bir qismən ləzgilərə qarışan kumuk və zahirən xeyli çərkəslərə bənzəyən və adətən çərkəsləşmiş bulunan “kabarda” və ilaxir” (1,s.49).

Göründüyü kimi, Ə. Hüseynzadə nəinki türk dünyası miqyasında, Qafqaz regionunda da Azərbaycan türklərini bir bütöv olaraq fərqləndirir. Lakin dil məsələsinə gələndə yenə də ümumtürk ədəbi dili mövqeyində dayanır və onun ən normativ, mükəmməl təzahürü olaraq türkcənin İstanbul “ləhcə”sini qəbul edir.

Türkçülük-turançılıq ideyası imperialist bölücülüğü dövründə türklər üçün ümumiyyətlə mütərəqqi hadisə olsa da, dil birliyi uğrunda aparılan mübarizə ona görə ciddi bir nəticə vermədi ki, artıq türk dilləri bir-birindən

xeqli ayrılmış, nəinki müstəqil və ya yarımüstəqil varlıqları, hətta öz xüsusi adları ilə tarix səhnəsinə çıxmışdı.

Ə.Hüseynzadə “türk” anlayışı ilə bağlı başqa bir problemə də diqqəti yönəltdi:

“Əhvali-qövmiyyəyi-ətrakə aşına olan üləmanın ən mötəbərləri bir qələti-tarixi nəticəsi olan “tatar” təbirini rədd edib bu nam təhtində zikr olunan türklərin şək və şübhə qalmaqalaq surətdə türklüklərini isbat eləmiş bulundularından bəzi Germaniya (alman) ətrakşünasını daha ziyadə ərəb, fars və Avropa təsirati-irqiyyə və lisaniyyəsinə məruz bulunmuş və guya bu surətlə türklükdən bir dərəcə təbaüd etmiş bulunan qərb, yəni osmanlı türklərini bərikilərdən təfriq üçün fəndə başqa bir istilah icadına qalxışdılar. Məlumdur ki, Türkiyədə beynülam ruslara Moskov deyildi ki, rus əhalisi beynində də osmanlılara türk ləfzindən qələt olaraq “turok”, ya “türk” deyilir. İştə, bəzi alman üləması türk namını baladə tedad edilən ətrakla Asiyaya-vüstadəkilərə təxsis edib osmanlı türklərinə isə “türk”, yaxud “turok” isim verilməsini təklif elədilər. Fəqət böylə bir təklif bizzat osmanlı türkləri tərəfindən gülünc olacağı kibi üləmanın ümum beynində dəxi əsla şayani-qəbul görünmüyor. Hətta Rusiyanın ən ciddi əhvali-əqvami-ələm və müvərrixləri fənni-həqiqi namına bu fikrə şiddətlə etiraz etdilər. Zətən, alman alimlərinin böylə iki istilah icadı lüzumuna göstərdikləri səbəb də çox zəif, hətta qeyri-məquldur. Çünki bu gün türk əqvamının cümləsi osmanlılar kimi ərəb, fars və sairənin təsirati-irqiyyə və lisaniyyəsinə məruz olmuş bulunuyorlar” (1,s.50).

Lakin həmin fərqləndirmə bu günə qədər davam edir.

Əlimərdan bəy Topçubaşov (1863-1934) XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Rusiya türk-müsəlmanlarının, eləcə də Azərbaycan xalqının istiqlalı uğrunda mübarizə aparmış görkəmli ictimai xadim, müstəqil Azərbaycan dövlətinin (1918-1920) Paris sülh Konfransında səlahiyyətli nümayəndəsi olmuş, ömrünün sonuna qədər öz əqidəsinə sadıq qalmışdır. Peşəkar hüquqşünas kimi həm bu sahədə, həm də rusdilli Azərbaycan publisistikasının inkişafında tarixi xidmətləri vardır.

Ə. Topçubaşov (1897-1917-ci illər) “Kaspi” qəzetinin yaradıcılarından və redaktorlarından biri olmuşdur. Bu illər ərzində görkəmli siyasi xadimin çoxlu sayda elmi əhəmiyyətli məqalələri dərc edilmişdir. Çoxsaylı məqalələr içərisində Ə. Topçubaşovun “ana dili” anlayışı barədəki məqalələri böyük maraq kəsb edir.

Ə.Topçubaşovun “ana dili” anlayışı barədəki təsəvvürü ilk dəfə “Bakıda tatar dilində qəzet” məqaləsində (Kaspiy, 23 yanvar 1905-ci il) rastlaşırıq. Müəllif yazır:

“Şəhərimiz yeni mətbu orqanla zənginləşir: indiyə qədər Tiflisdə tatar dilində nəşr olunan “Şərqi-rus” Bakıya köçür” (5,s. 90).

Və həmin “tatar dili” anlayışının hansı dili ifadə etdiyini, onun coğrafiyasını müəyyənləşdirmək üçün təfəsilatı ilə məlumat verilir:

“Bizim müsəlmanların mədəni geriliyinə baxmayaraq, əslində, fikrimizi daha dəqiq etsək, məhz həmin gerilik səbəbindən onlardan ötrü öz dillərində qəzet nəşrinin vacibliyi və zəruriliyi çoxdan hiss olunurdu... Qafqaz müsəlmanları mədəni inkişaf baxımından özlərini xeyli qabaqlamış xalqlarla qonşuluqda yaşayırlar. Təbii ki, müasir mərhələdə bizim müsəlmanlar da daxili və xarici əlaqələr nəticəsində həyatın yeni axın və təmayüllərinin səmərəli təsirinə məruz qalırlar. Bu səbəbdən müsəlmanlar, ilk növbədə isə onların ictimai şüura malik hissəsi indiyə qədər anadilli mətbu orqanın mövcud olmaması səbəbindən xalq kütlələrinin tərəqqisinə ciddi maneə yarandığını başa düşməmiş deyildilər... Yerli dildə mətbuat ərsəyə gəlməyə qədər...” (5,s.90).

Göründüyü kimi, burada söhbət “bizim müsəlmanlar”ın, yəni “Qafqaz müsəlmanları”nın “ana dili”ndən – “yerli dil”dən gedir ki, bu dili Ə.Topçubaşov “tatar dili” adlandırır:

“İnanıram ki, bizim günlərdə də savadlı müsəlmanların çoxu 1875-1877-ci illərdə “Kaspi” əməkdaşı Həsən bəy Məlikovun Bakıda nəşr etdiyi “Əkinçi” qəzetini yaxşı xatırlayır... Zənnimcə, onlar... anadilli mətbu nəşrin canlı, həqiqi sözlərinin müsəlman kütləsinə necə ayıldıcı, oyadıcı təsir göstərdiyini göz önünə gətirə bilərlər. Tiflisdə bir-birinin ardınca meydana çıxan digər tatar qəzetlərinin – “Ziya” və “Kəşkül”ün ictimai fikrə, təəssüf ki, çox da güclü sayılmayacaq təsiri də yaddaşlardan silinməyib” (5,s.91).

Ə.Topçubaşova həmin məqalədə “bizim müsəlmanlar” anlayışını dar mənada – “Qafqaz müsəlmanları” mənasında işlətdiyi kimi, geniş mənada – “Rusiya müsəlmanları” mənasında da işlədir:

“Bağçasaray şəhərində “Tərcüman” qəzetinin nəşrə başlaması isə bizim müsəlmanların həyatını xüsusən parlaq nura bənzər işığa qərş etdi. İyirmi ildən artıq müddətdə Rusiyanın 30 milyonluq müsəlman əhalisinin tatarca yeganə mətbu orqanı kimi qəzetin üzərinə mühüm və şərəfli rol düşmüşdü” (5,s.92).

Burada isə “tatar dili” dedikdə müəllif ümumən “türkcə”ni nəzərdə tutur. Və yazır:

“... Müxtəlif bölgələrdə yaşayan, vahid türk-tatar köklərinə malik qohum xalqların maraq və mənafeyini qorumaq kimi mürəkkəb vəzifə yalnız bir mətbu orqanın öhdəsindən gələ biləcəyi iş deyildir” (5,s. 92).

Göründüyü kimi, burada Rusiya müsəlmanları “vahid türk-tatar kökləri”nin mövcudluğu ilə yanaşı, müxtəlif “qohum xalqlar” kimi səciyyələndirilir. Lakin türk-tatar mənşəli xalqların ümumi ədəbi dili-qəzet dili “tatar dili” adlandırılır:

“İnanırıq ki, müsəlmanlar... tatar dilində qəzetin mövqelərini möhkəmləndirməsinə, müsəlman cəmiyyəti qarşısındakı vəzifəsini yerinə yetirməsinə imkan yaradacaqlar” (5,s.94).

Məlum olduğu kimi, XIX əsrə qədər türk xalqları, eləcə də Azərbaycan türkləri özlərini “tatar” adlandırmamış, dillərinə də “tatar dili” deməmişlər. Mirzə Kazım bəyin məşhur “Qrammatikası”nın adı ona görə “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası” idi ki, görkəmli dilçi-şərqşünas düzgün olan “türk” ilə yanaşı, Rusiya imperiyasında rəsmi qəbul edilmiş “tatar” etnonim-linqvonimindən də istifadə etməyə məcbur olmuşdu. Və bu məcburiyyəti “Qrammatika”nın mətnində “türk” sözünə xüsusi üstünlük verilməsi də göstərir (məsələn, baxın: 2,s. 185, 187, 194, 196, 199 və s.). Ümumiyyətlə, XIX əsrin ikinci yarısında belə bir “ənənə” formalaşır ki, anadilli ədəbiyyatda, bir qayda olaraq, “türk dili”nə, rusdilli ədəbiyyatda isə “tatar dili”nə üstünlük verilir.

Maraqlıdır ki, Ə.Topçubaşov “Şərqi-rus”u “tatar dilində qəzet” adlandırdığı halda, həmin qəzetin baş redaktoru Məhəmməd ağa Şahtaxtlı nəşr etdiyi qəzetin dilini “türk dili” hesab edir. Və yazır:

“Son vaxtlar Zaqafqaziya müsəlmanlarına onların dinlərinə görə yox, xalqlarına görə ad verməyə çalışaraq, Zaqafqaziya islam əhlini Qafqazda rus dilində tatar adlandırmağa başlamışdılar. Amma bu yeniliyi heç cür uğurlu hesab etmək olmaz.

Zaqafqaziya məhəmmədilərinin danışdığı dil tatar dili deyil, türk dilidir ki, o da öz növbəsində əsas dialektlərə ayrılır: osmanlı, səlcuq və azərbaycanlı türkcələri” (4,s. 28).

Əlbəttə, bugünkü türkoloji baxışlar, eləcə də terminologiya səviyyəsində bu mülahizələrlə mübahisə etmək olar, ancaq o dövr üçün, doğrudan da, kifayət qədər yeni, əsaslandırılmış qənaətlərdir ki, M. Şahtaxtlının peşəkar dilçi təfəkküründən irəli gəlir.

Ə.Topçubaşovun “Müsəlmanlar azadlıq hərəkatında” məqaləsində (Kaspiy, 9 oktyabr 1905-ci il) Rusiya müsəlmanlarının məruz qaldıqları təcavüzün miqyasını (və müsəlmanların buna reaksiyasını) dəqiq ümumiləşdirir:

“Sistemli şəkildə həyata keçirilən ruslaşdırma siyasəti nəticəsində onlar daha çox içlərinə çəkilib, hökumətin özbaşınalığına, bütöv xalqların ləyaqətini alçaltmasına səssiz-səmirsiz etiraz kimi müəyyən qədər birləşməyə və köhnə adət-ənənələrini hər vasitə ilə qorumağa çalışırlar” (5,s.95-96).

Göründüyü kimi, burada Rusiyanın türk-müsəlmanları, yaxud müsəlman-türkləri süni şəkildə müxtəlif xalqlara parçalayıb hökm sürmələrindən yox, əksinə, müxtəlif türk-müsəlman xalqlarını eyni bir xalq hesab edib “ruslaşdırmağa” çalışmasından və bu təzyiqə məruz qalan “bütöv xalqların... birləşməyə və köhnə adət-ənənələrini hər vasitə ilə qorumağa

çalışmalarından söhbət gedir. Ona görə də türklərin Rusiyada müxtəlif xalqlara zorla bölüşdürülməsi, süni xalqlar yaradılması barədə sonralar türkologiyada meydana çıxmış təsəvvürlər özünü doğrultmur ki, bu, dil məsələsinə də aiddir.

Ə.Topçubaşovun “ana dili” anlayışı mahiyyətini daha təfəsilatı ilə başa düşmənin üçün onun “Azərbaycanın yolgöstərəni” məqaləsi ətraflı məlumat verir. Həsən bəy Zərdabinin nəşr etdirdiyi “Əkinçi” qəzetinin (1875-1877) ilk nömrəsinin çıxmasının 50 illiyinə həsr olunmuş məqalədə deyilir ki, Rusiyada bütün müsəlmanlar “cinayətkar” hesab edilirdilər. Və “bu cinayət adı “panislamizm” və “pantürkizm” idi (5,s. 492)...

“Şərqi Zaqafqaziyanın müsəlman xalqının vəziyyəti xüsusilə dözülməz idi. Bu torpaqların sakinləri ölkələrini əsl adı ilə “Azərbaycan”, özlərini isə “türk-azəri”, yaxud “azərbaycanlı” adlandırı bilmirdilər. Açıq şəkildə türk əsilli xalq olduqlarını dilə gətirmələrinə imkan verilmirdi” (5,s. 493).

Məqalə müəllifinin fikrincə, “Əkinçi” belə bir dövrdə meydana çıxdı. Və həmin illərdə “ölkə daxilində, habelə onun hüdudlarından kənarında (əsasən İranda) məktəb və mədrəsələrdə təhsil alanlar üçün ərəb və fars sözlərinin bol-bol işlənmədiyi açıq ana dilində - türk-Azərbaycan

dilində nəşr olunan qəzeti oxumaq müəyyən mənada hətta gözlənilməz təsir bağışlayırdı” (5,s. 504).

Ə.Topçubaşov göstərir ki, “Əkinçi”nin ərəb və fars sözlərindən mümkün qədər təmizlənmiş dili bir sıra “savadlı” adamları təmin etmirdi. “Həmin adamlar “Əkinçi”nin ərəb və fars sözlərindən mümkün qədər təmizlənmiş dili bir sıra “savadlı” adamları təmin etmirdi. “Həmin adamlar “Əkinçi”nin nəşirini məsxərəyə qoyurdular, ərəb və fars dillərini bilmədiyindən “tərəkəmə ləhcəsində” yazdığını iddia edirdilər. Lakin müəyyən müddət sonra həmin “tənqidçilərin” özləri, xüsusən də onların övladları milli şüurun əsas qaynaqlarından, qida mənbələrindən biri kimi, ana dilinin dirçəldilməsində Həsən bəyin xidmətlərinin əhəmiyyətini başa düşüb, minnətdarlıq hissi ilə qeyd etməyə bilməzdilər” (5,s. 505).

Ə.Topçubaşov “ana dili” anlayışını həmişə “tatar dili” ilə ifadə etdiyi halda, Əli bəy Hüseynzadəyə 16 iyul 1904-cü il tarixli məktubunda onu “türk dili” adlandırır:

“Yeganə xahişim yalnız o ola bilərdi ki, hər gün Ələkbərlə (Ələkbər-Əlimərdan bəyin oğludur – A.Q.) bir-iki saat türk dili ilə məşğul olasan. İstərdim ki, ana dilini hər cəhətdən yaxşı öyrənsin” (5,s. 532).

Fikrimizcə, bu, təsadüfi deyildi. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, Ə. Hüseynzadə “türk dili” yerinə “tatar dili” işlənməsinin tamamilə əleyhinə idi. Və bu barədə öz mövqeyini kifayət qədər kəskin bildirmişdi:

“Tatar” istilahı mübhəm, qeyri-müəyyən, qeyri-fənni olduğuna və ancaq avampəsəndənə və cahilanə bir surətdə istemal edilməkdə

bulduğuna binaən türkoloqlar (üləmayi-əhvalşünasani-ətran) fiyövmen bu istilahn ortadan götürülməsi tərəfdarıdır... Bəzi əski müvərrixin və müstəşriqin hər iki istilahi (türk və tatar ləfzlərini) həmməna və yekdigərinin təməmilə müradifi kimi tələqqi etmişlərdir ki, bunun külliyyən yanlış olduğu aşkardır” (1,s. 47).

İş elə gətirmişdir ki, Ə.Topçubaşov, demək olar ki, bütün yazılarını rusca yazmış, mühacirət həyatının başladığı 20-ci illərdə, yəni türkcə yazmaq ehtiyacı meydana çıxanda çətinliklərlə üzləşmişdi. Bunu Parisdə Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə yazdığı 4/ 14/ 15 aprel 1924-cü il tarixli məktub da göstərir:

“... Məqalələrimin mütləq tərcümə olunmaq zərurəti məni həddən artıq kədərləndirir. Bu qüsurumdan (ana dilində yazma bilməmək nəzərdə tutulur – Tərc.) özüm də əzab çəkirəm” (5,s. 560).

Göründüyü kimi, Əlimərdan bəy Topçubaşov rusdilli ənənəyə uyğun olaraq “ana dili”ni “tatar” dili adlandırsa da, bu anlayışın nədən ibarət olduğunu kifayət qədər dəqiq təsəvvür edir. Və “türk dili”, yaxud “türk-Azərbaycan dili” şəkildəki variantlara müraciət də həmin dəqiqləşdirmələrin təzahürüdür.

Ədəbiyyat

1. Hüseyinzadə Ə. Seçilmiş əsərləri, Bakı, “Şərq-Qərb” nəş., 2007, 480 səh.
2. Kazımbəy M. Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası, Bakı, Zərdabi LTD MMC, 2017, 1000 səh. Tərcümə, tədqiqi və şərh İdris Abbasovundur.
3. Qəribli A. “Azərbaycan dili” anlayışının tarixi, Bakı, “Elm və təhsil”, 2017, 152 səh.
4. Şahtaxtı M. Seçilmiş əsərləri, Bakı, “Çaşıoğlu” nəş., 2006, 432 səh. Tərtib edən: İ.Həbibbəyli
5. Topçubaşov Ə. ... Xalqımızın müstəqil yaşayacağına inanırdıq, Bakı, Azərbaycan, Tərcümə Mərkəzi, 2018, 688 səh. Tərtib, tərcümə, izah və şərhlərin müəllifi : Vilayət Quliyev.
6. Denny J. Türk dil Bilgisi, İstanbul, 2012, 953 s. Ali Ülvi Elöve tərcümesini günümüz Türkçesine uyarlayan Ahmet Benzer.
7. Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, Санктпетербург, I том, 1869, X + 810 с.
8. Кононов А.Н. В.В. Родлов и отечественная тюркология.- Türkologiya, 2016, N 2 , s. 11-18.
9. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий, т. I ч. I, с.-Петербург, 1893, XVIII+ 968 с.

A.Garibli

**The concept of "Turkic languages"
in the second half of the 19th century - the beginning
of the twentieth century**

Summary

Since the middle of the nineteenth century, it has not been coined to name a Turkic word "dialect", but the leading trend is the stabilization of the term "Turkic languages".

Many scholars (Lazar Z. , A.N.Kononov, L.Z.Budagov, J.Deni, Ə. Huseynzada) expressed their valuable views about the concept of "Turkic languages" in the second half of the XIX and early XX centuries.

Of great interest is the "Comparative Dictionary of Tatar-Tatar tattoo" by Lazar Z. Budagov published in 1869 in St. Petersburg. Since the "comparative vocabulary" is based on the medieval Turkic literary language and not on the living Turkic languages, it is not able to provide detailed information about the Turkic languages of the 19th century. However, the dictionary also refers to a number of Turkic languages or dialects.

Although the word "Turkic dialects" is very promising in Turkic Turkology, "Turkic-Tatar languages" linguistics is not completely refused.

Elimardan bey Topchubashov, though in the Russian-speaking tradition, calls the "mother tongue" as "Tatar", but quite clearly understands what this concept is. The references to "Turkic language" or "Turkic-Azerbaijani language" are also the manifestation of those specification.

А.Гарибли

**Понятие "тюркские языки"
во второй половине 19 века - начале двадцатого века**

Резюме

С середины XIX века тюркские языки часто называли «диалектами», но ведущей тенденцией является стабилизация термина «тюркские языки».

Многие ученые (М.Лазар, А.Н.Кононов, Ж.Дени, Л.З.Будагов, А.Гусейнзаде) высказывали свои ценные взгляды насчет понятие «тюркские языки» во второй половине XIX и начале XX века.

Большой интерес представляет «Сравнительный словарь татаро-татарской татуировки» Лазаря Захаровича Будагова опубликованный в 1869 году в Петербурге. Поскольку «сравнительный словарь» основан на средневековом тюркском литературном языке, а не на живых тюркских языках, он не имеет возможности предоставить подробную информацию о тюркских языках 19-го века. Тем не менее, словарь также называет ряд тюркских языков или диалектов.

Хотя слово «турецкие диалекты» очень многообещающе в тюркской тюркологии, в лингвистике не отказывались и от термина "тюрко-татарские языки" .

Элимардан бей Топчубашов, хотя и в русскоязычной традиции называет "родной язык" татарским, но совершенно ясно понимает, что это за понятие. Ссылки на «турецкий язык» или «турецко-азербайджанский язык» также являются проявлением этой спецификации.

Rəyçi: Nadir Məmmədli
Filologiya elmləri doktoru, professor